Управління культури Волинської облдержадміністрації
Шацька районна рада
Шацька районна державна адміністрація
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Волинський краєзнавчий музей
Музей Замойських у Замості (Республіка Польща)
Музей археології та етнографії Слобідської України Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна
ДП «Волинські старожитності» ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Відділення Інституту дослідів Волині у Вінніпезі при СНУ
Державний архів Волинської області
Центр близькосхідних досліджень Інституту сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України
Громадська організація «Волинський регіональний центр історичних досліджень»
Харківське міське національне громадське об'єднання казахстанців «Бірлік»

МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ ВОЛИНІ ТА ПОЛІССЯ: ШАЦЬКЕ ПООЗЕР'Я У СВІТОВІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ

Матеріали XLV міжнародної наукової конференції
Луцьк – Шацьк, 24-26 травня 2013 р.

Луцьк, 2013

УДК [93+02] (477.82) 08
ББК 63.3 (4 УКР - 4 ВОЛ) я 43+78.33
В 62

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Шацьке поозер'я у світовій та українській історії. Науковий збірник. Випуск 45. Матеріали XLV Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, м.Луцьк - смт. Шацьк, 24-26 травня 2013 року / Упоряд. А. Силюк, О.Златогорський. - Луцьк: «Волинські старожитності», 2013. - 206 с., іл.

У науковому збірнику вміщено статті та повідомлення учасників XLV Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася 24-26 травня 2013 року у м. Луцьку та смт. Шацьку, присвячені археології, історії, культурі, етнографії Волині та Шацького поозер'я в контексті світової та української історії, висвітлено контакти Європи та Азії. Розрахований на науковців, краєзнавців, освітніх працівників та широке коло шанувальників минувшини.

Редакційна група: Геннадій Бондаренко, кандидат історичних наук
Олексій Златогорський, директор ДП «Волинські старожитності»
Тетяна Крупа, кандидат історичних наук,
Анатолій Силюк, директор Волинського краєзнавчого музею

Відповідальні за випуск: Анатолій Силюк, Олексій Златогорський

Технічний редактор: Вікторія Сікачова

Матеріали надруковано в авторській редакції.

У разі передруку посилання на науковий збірник обов'язкове.

© Волинський краєзнавчий музей, 2013
© Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України, 2013
© ДП «Волинські старожитності» ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, 2013
© Автори статей, 2013

РОЗДІЛ І.
З ІСТОРІЇ ШАЦЬКОГО ПООЗЕР'Я

Олексій ЗЛАТОГОРСЬКИЙ
(Луцьк),
Сергій ДЕМЕДЮК
(Шацьк)

ДАВНЬОРУСЬКЕ ГОРОДИЩЕ «РАЙ»

Автори даної публікації присвятили цій темі вже низку статей і виступів на конференціях, головною тезою яких є ствердження локалізації згаданого у літописах містечка Рай на території сучасного селища Шацьк Волинської області. Таке ствердження базується, в першу чергу, на аналізі результатів археологічних досліджень, які налічують вже чотири польові сезони та, звичайно, авторському трактуванні відомих вже літописних згадок. Наше бачення вносить суттєві корективи в історичну географію давньоруської Волині, а тому потребує виваженої аргументації. Це стосується зокрема і того факту, що до недавніх часів в історіографії усталено локалізували літописний Рай у селі Яревище Старовижівського району Волинської області. Забігаючи наперед зазначимо, що заради дотримання об'єктивності наших історичних пошуків, ми провели археологічні дослідження і на території пам'ятки у Яревищі. У невеликій траншеї розмірами 8,0х1,0 м, глибиною 0,30 м на площадці «городища» ми не виявили жодного артефакту давньоруського часу. Більше того, під час обстеження пам'ятки та прилеглої до неї території, виявлено лише декілька невиразних фрагментів керамічного посуду XIX ст. І це на фоні яскравих знахідок давньоруського часу на території пам'ятки у Шацьку, ще більше впевнило нас у справедливості наших висновків. Не дивлячись на те, що літописний Рай «прописав» у Яревищах знаний авторитет – П.О. Раппопорт.

У своїй відомій роботі «Військове зодчество західноруських земель X-XIV ст.» Павло Раппопорт безапеляційно розміщує літописне містечко Рай на правому березі р. Прип'яті в с. Яревище: «Оно расположено на заболоченном лугу в восточной части села близ Вознесенской церкви» [Раппопорт, 1967, с.19]. Підставою такої локалізації для відомого дослідника є його власна публікація «Нові дані з історичної географії Волині», а точніше однойменна доповідь на слов'янській секції XI конференції Інституту археології АН УРСР у Києві 27 квітня 1962 р., у якій він за результатами власних польових досліджень 1959-1962 рр. та близькістю назв Рай-Яревище «переносить» літописний Рай на волинські землі [Раппопорт, 1964, с.55-56]. Більш детальніше свої міркування стосовно цього літописного містечка Раппопорт наводить у спеціальній публікацій «Місто Рай» [Раппопорт, 1969], де подає і карту «Маршрут походу князя Володимира Васильковича у 1287 р.» (Рис.1).

Заради справедливості, слід зазначити, що Павло Олександрович та його сучасники-колеги відчували необхідність локалізувати літописне містечко Рай саме на Волині. До публікацій російського дослідника на всіх історичних картах і у публікаціях Рай розташовували північніше Кам'янця, на захід від Гродно, біля сучасного села Райгород, або за 20 км на південний захід від м. Августів Біло-

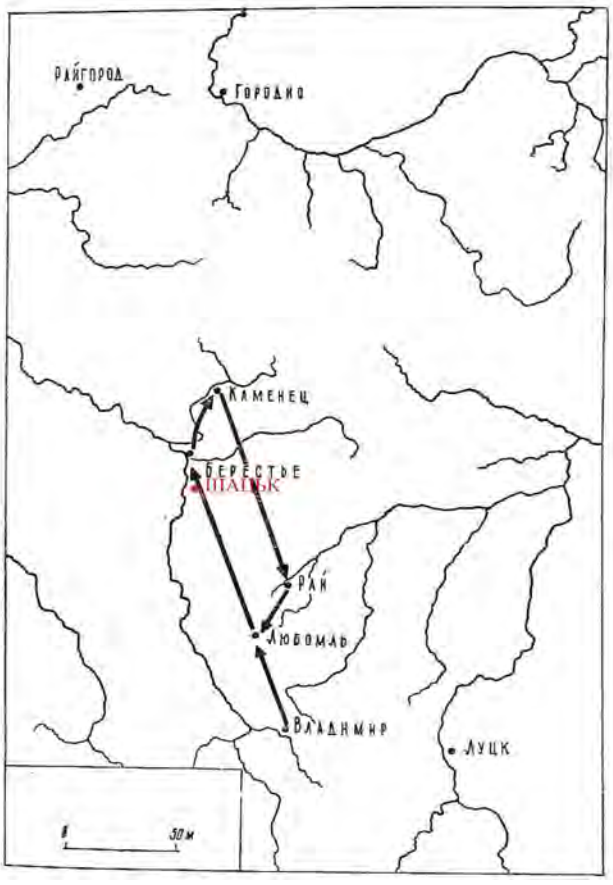
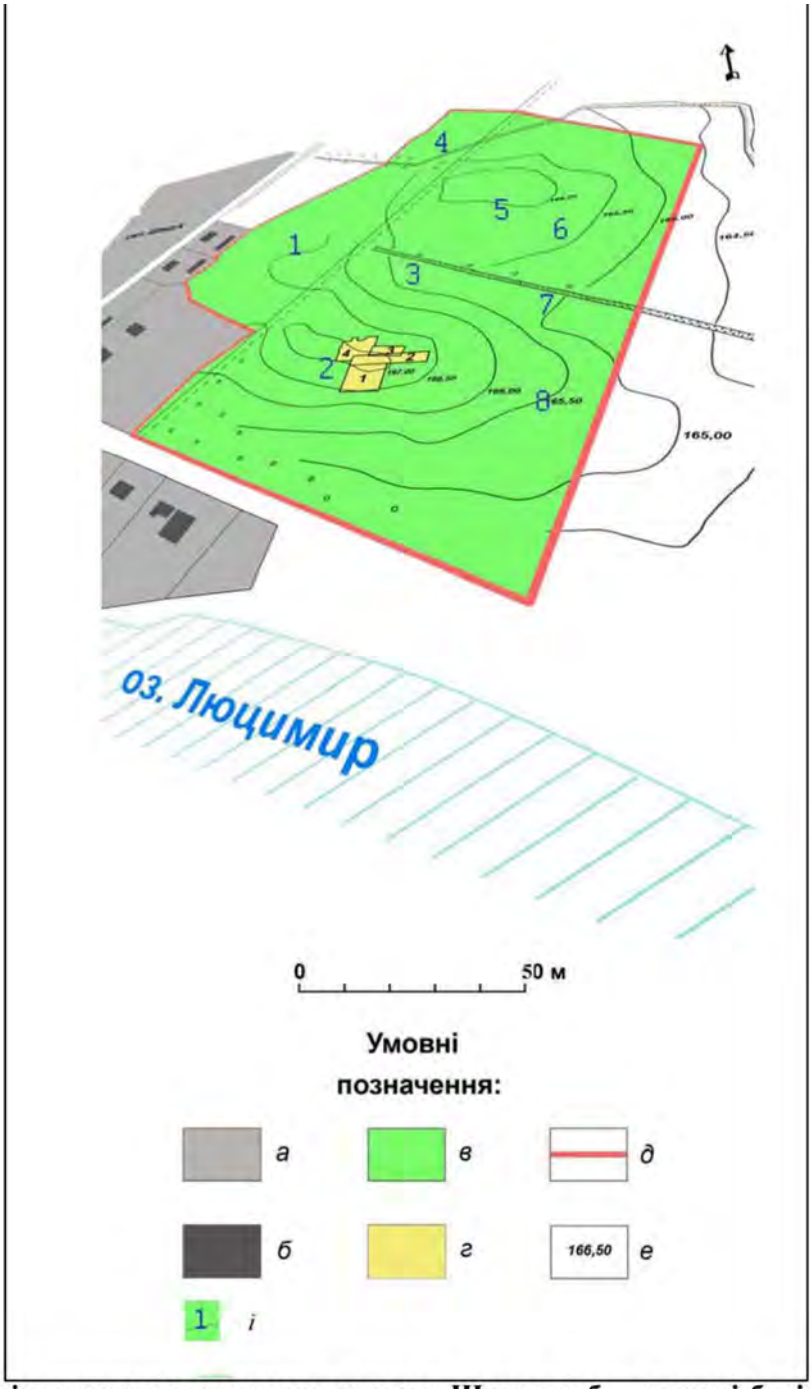

Рис.1. Маршрут походу князя Володимира Васильковича (за П. Раппопортом).

Рис. 2. Супутникові фото Шацька: 1 – з позначенням території пам'ятки; 2 – вигляд пам'ятки з півночі (перспектива).

а – територія приватного сектору селища Шацька; б – сучасні будівлі; в – площа пам'ятки; г – розкопи (номери на плані співпадають з номерами розкопів); д – охоронні межі пам'ятки; е – висота над рівнем моря в метрах; і – історико-культурні зони пам'ятки.

Рис.3. Схема історико-культурного зонування пам'ятки Шацьк-Сад: 1,3 – вельбарська культура; 2 – епоха бронзи, ранніх слов'ян, давньоруський період 4,5,6 – пізнє середньовіччя; 7, 8 - давньоруський період.

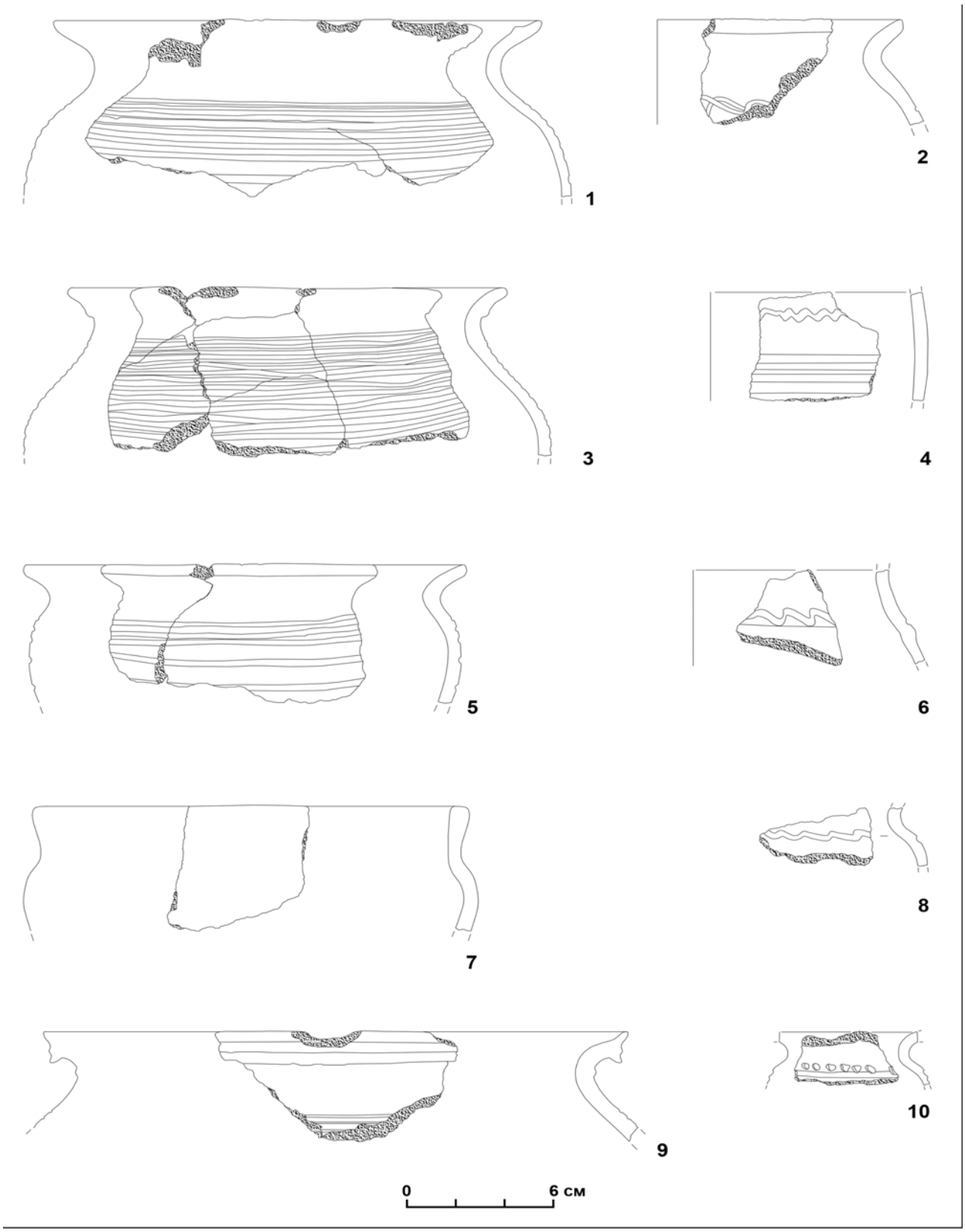

Рис.4. Вибірка давньоруської кераміки з об'єктів пам'ятки.

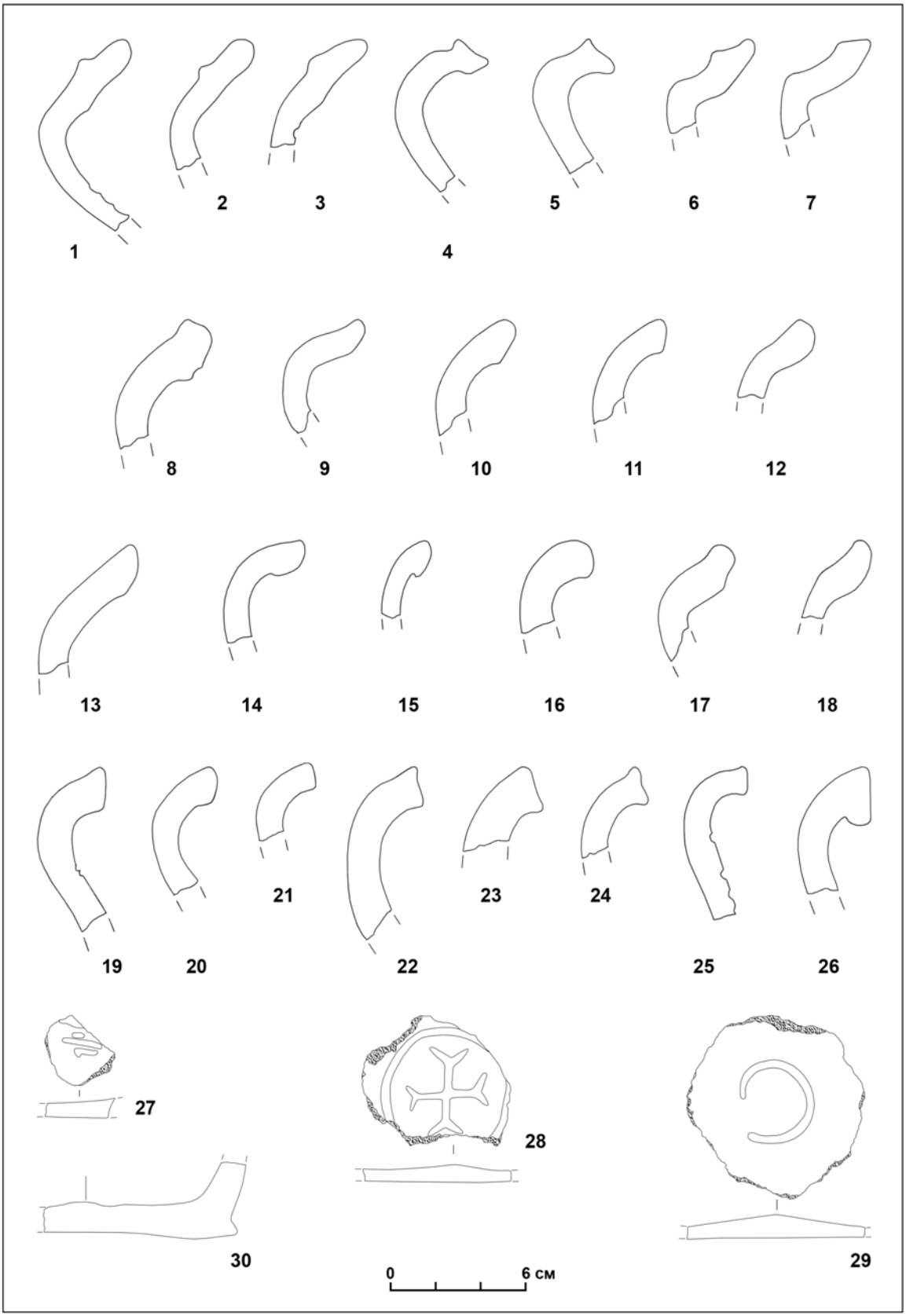

Рис.5. Вибірка давньоруської кераміки з об'єктів пам'ятки.

Рис.6. Вибірка матеріалів давньоруського часу: 1-3, 6-10 - з розкопок у Шацьку; 4,5 –з розкопок Десятинної церкви в Києві.

стоцького воєводства Польщі. «Русский город Рай, - пише Раппопорт, - должен был нахо-

Рис.7. Розквітлий князівський тризуб: 1 – зображення на персні з пам'ятки; 2 – сучасний герб смт. Шацьк.

дится к югу от Каменца, на пути в Любомль. Но для того, чтобы окончательно решить этот вопрос мало было одной отрицательной аргументации; нужно было найти, где же в действительности находился Рай» [Раппопорт, 1969, 176]. Дослідник «знаходить» літописне місто у близькому за звучанням Яревищі – так народжується наукова легенда, яка стає беззаперечним фактом для публікацій другої половини XX ст. Проте, якщо подивитися на карту, складену самим Раппопортом, і слідувати його ж аргументації, то більш логічніше розмістити Рай на шляху між Кам'янцем і Любомлем у сучасному Шацьку, а не серед заліснених, заболочених територій сучасного Яревища.

На допомогу нам прийдуть і літописні згадки, аналіз яких схиляє «шальки терезів» на користь Шацька. П.Раппопорт аналізує дві згадки: 1255 р. про повернення Данила Галицького з походу на ятвягів і 1287 р. про поїздку князя Володимира Васильковича з Кам'янця до Любомля.

«В лъто 6763. [...] Данилу же королеви идущу ему по езеру, и виде при березъ гору красну и градъ бывшій на ней преже, именемъ Рай; оттуда же приде въ домъ свой» [ПСРЛ, 1843, с.191]

«В лъто 6795. [...] Посемъ же поъха изъ Каменца до Раю, будущу же ему ту [...] Мьстиславъ же пріъха къ нему въ Рай, со своими бояры и со слугами, и съ ними епископъ Володимерьскій, и Борко и Оловянець [...] Володимеръ же пріъха изъ Раю въ Любомль» [ПСРЛ, 1843, с.214-216].

Російській дослідник, аналізуючи ці дві згадки, наводить наступну аргументацію. Першу згадку він прив'язує до Райміста, що перебувало під опікою ятвязьких племен, оскільки згадане літописцем озеро і місто над ним не вкладається у схему топографічного розміщення Яревища (пам'ятка ж у Шацьку розміщена на березі великого озера Люцимир!). Стовно другої згадки П.Раппопорт наводить досить широкі логічні міркування: «Попробуем сопоставить эти события с картой. Из стольного города Владимира князь Владимир Василькович выехал на север – через Любомль и Берестье в Каменец – путь, равный примерно 180 км. В Каменце тяжело больной князь узнал, что монголы покинули Волынь и, следовательно, можно возвращаться назад. Вместо этого он едет дальше на север, примерно еще 160 км, в гущу ятвяжских лесов. Сюда, на самую границу русских земель он вызывает князя Мстислава и епископа, здесь делает свои последние распоряжения и, наконец, уже едва живой вновь едет около 300 км, чтобы добраться до своего любимого Любомля. Несомненно, что здесь что-то не так. Ведь из Каменца Владимир Василькович явно должен был направиться на

юг, а не на север [...] Судя по прямому смыслу летописного известия Владимир Василькович из Каменца должен был отправиться прямо в Любомль. Следовательно и Рай должен находиться на этом пути, т.е. где-то севернее Любомля» [Раппопорт, 1969, с.176-178]. І далі дослідник наводить аргументацію на користь Яревища. Безсумнівно, що тут щось не так – повторимося ми за П.Раппопортом: розташування Шацька на гостинці більш ймовірніше, ніж Яревища (Рис.1).

Підсумовуючи вищенаведену аргументацію, відмітимо наступні складові переважаючого вибору локалізації літописного Раю у Шацьку, а не у Яревищі: 1) згідно повідомлення літописця містечко зведено на березі озера; 2) прошкувати з Кам'янця до Любомля зручніше і логічніше через Шацьк, а не Яревище і 3) найголовніше: культурний шар давньоруського часу на пам'ятці, локалізованій П.О.Раппопортом, – відсутній.

До речі, російський дослідник повинен був знати, що на території сучасного йому Шацька існує давньоруське городище. Його фіксує (без ототожнення з літописним Раєм) у «Археологічній карті Волинської губернії» Володимир Антонович [Антонович, 1901, с.61]. Але «ведмежу послугу» Павлу Раппопорту робить його інший колега, Юрій Кухаренко, який проводить розвідки на території північно-східної Волині трохи раніше за нього. У 1961 р. у праці «Середньовічні пам'ятки Полісся» він занотовує: «По сведениям В.Б.Антоновича, возле города [Шацка – Авт.] на берегу озера Люцемир расположено овальное городище и большой курган. При обследовании берегов озера нам не удалось обнаружить городища, а «курган» оказался поздним военным укреплением» [Кухаренко, 1961, с.31]. Що ж, авторитети теж можуть помилятися, і від того, ми думаємо, стає лише цікавіше сучасним дослідникам, коли виявляється і досліджується повністю новий для науки матеріал, така собі унікальна tabula rasa давньоруської історії у XXI сторіччі.

Мовою археологічних джерел. Пам'ятка, яка примусила нас по-новому прочитати літописні джерела, і у плані археологічному представляє дещо нове явище у науці, хоча вже усталене в історіографії з подачі того ж самого Павла Раппопорта. Давньоруське городище у Шацьку відноситься до категорії так званих «стіжкових». «Существует целая группа волынских (виділення наше. – Авт.) городищ,- пише П.Раппопорт, - имеющих искусственно приданную им округлую форму. Простейшие из них представляют собой небольшие круглые площадки без валов, защищенные со всех сторон болотом» [Раппопорт, 1967, с.19]. Наш колега Сергій Панишко виділяє на території Волині стіжкові городища у Коршеві, Турійську, Камені, Любомлі («Фосія») і Ветлах. Основним земляним укріпленням цих пам'яток був насипний ескарп, що дозволяв одночасно вирішити два завдання: створював оборонний фас і піднімав рівень житлового майданчика городища, що в умовах рівнинної місцевості і зростання зволоження у XIII ст. було оптимальним напрямком реконструкції городищ [Панишко, 2011, с.335-336]. До категорії цих пам'яток відноситься і городище у Шацьку, основною морфологічною характеристикою якого є відсутність валів та ровів та наявність насипного ескарпу, що переважає над оточуючим рівнинним ландшафтом.

Пам'ятка знаходиться на східній околиці селища Шацьк, на високому мисі при березі озера Люцимир, що піднімається на 4 м над рівнем води (Рис.2). Озеро знаходиться з південної сторони пам'ятки, зі східної і північно-східної сторін вона обмежена болотом, а північну і західну частину займає сучасна житлова забудова. Місцеве населення цю територію називає «Гора», а в картографічних документах радянської доби вона значиться як урочище «Сад».

В історико-хронологічному плані на території пам'ятки виділяється декілька горизонтів: 1) період лужицької культури доби бронзи (XIV-IV ст. до н.е.); 2) період поморської культури ранньозалізного віку (VI-II ст. до н.е.); 3) період вельбарської культури римського часу (II-IV ст. н.е.); 4) період празької культури ранньослов'янського часу (V-VI ст. н.е.); 5) період лука-райковецької культури ранньослов'янського часу (VII-IX ст. н.е.); 6) давньоруський період X ст.; 7) давньоруський період XI – першої половини XII ст.; 8) давньоруський період XII-XIII ст.; 9) середньовічний період XV-XVI ст. Таке напластування історичних горизонтів ускладнює і саме дослідження пам'ятки, і власне виділення контурів городища-стіжка. Культурний шар у межах території урочища «Сад» поширюється на площі 5 гектарів, проте нам вдалося розробити схему історико-культурного районування пам'ятки (Рис.3), а подальші археологічні дослідження можливо дозволять нам виокремити з площі пам'ятки ескарп стіжка.

Всього протягом 2009-2011 рр. археологічними експедиціями під керівництвом авторів досліджено 671 кв.м площі чотирма розкопами та двома траншеями. Археологічні об'єкти давньоруського періоду виявлені виключно в розкопах, які прилягають один до одного і розташовані по центру пам'ятки. Вони представлені 22 спорудами та 10 ямами, які хронологічно розподіляються наступним чином: 1) X-XI ст. – 20 об'єктів; 2) XI-XII ст. – 8 об'єктів; 3) XII-XIII ст. – 4 об'єкти.

На підставі керамічних комплексів більшість об'єктів давньоруського часу, відкритих в розкопах, датуються X – першою половиною XII ст. На основі мікроморфологічних і технологічних ознак серед наймасовішого типу посуду – горщиків – можливо виділити дві основні групи. До першої, більш чисельної, належать зразки, у яких, на відігнутих назовні вінцях, присутні відтягнуті маленькі валики з внутрішнього і зовнішнього боків (або тільки з внутрішнього). Виготовлені вони з глини з домішкою піску і жорстви (часто з слюдою) та мають поверхню різних відтінків сірого кольору. Друга група об'єднує кераміку з дуже якісної, відмуленої глини, з міцним випалом і дрібною текстурою. Вінця горщиків цієї групи мають простіше профільовані краї вінець: заокруглені і часто потовщені назовні у вигляді гладких манжетиків і відділені з внутрішнього боку жолобком. Серед орнаментів, окрім типових горизонтальних прокреслених ліній, для кераміки першої групи характерним є ряд косих овальних ямок на плічках над прокресленими лініями. В об'єктах і культурному шарі розкопів виявлено денця давньоруських горщиків з клеймами: 7 з них виготовлені у формі хрестів, 1 – як незамкнуте кільце, 1 – у вигляді свастики у кільці, 1 – у вигляді колеса.

Вироби з кістки давньоруського періоду представлені проколками, пластиною для руків'я ножа, обробленими рогами (у тому числі гостроконечниками). Окремої уваги заслуговує знахідка 2010 року, виготовлена з рогу, що має закінчення у вигляді голови звіра з відкритою пащею, основа предмета орнаментована рядами візерунку у вигляді рядів трикутників між двома смугами (Рис.6, 1,2). Подібна знахідка відома з розкопок Десятинної церкви у Києві (датована відповідно – X ст.) [Івакін, 2008, с.205, рис.13,1]. Відмінним являється лише візерунок «тіла» звіра: якщо шацький виріб орнаментований рядами насічок (рун – ?), то київський – обрамлений кругченим орнаментом скандинавського стилю (Рис.6, 5). Стилістична подібність візерунків на предметах наводить на думку, що ці вироби мають балтійське походження.

Серед металевих речей давньоруського періоду знайдено: серію ножів з короткими або зламаними вузькими черешками, фібули, кресала, наконечники стріл (один з широким плоским лезом, так званий «татарський» рис.100,2), шпори, двошипові остроги, вудила, перовидне свердло, вушко посудини, сокиру, гаки, замок, ключ, браслет-пластину з рослинним орнаментом.

Вироби з кольорових металів давньоруського періоду представлені бронзовими пряжками, кільцями, браслетами, накладками (до книжкової оправи?) з позолотою, різними пластинами, підвісним кинджаликом-прикрасою, медальйоном-«турицею», натільними хрестиками. Знайдено мідний анонімний візантійський фоліс (I тис. н.е.), що пізніше використовувався як медальйон (про що свідчить отвір в монеті і кільце, вставлене в нього). Привертає увагу один перстень з князівським знаком-тризубом (Рис.7,1). Перстень виготовлений із міді, тризуб поданий у розквітлій формі. На основі цього перстня-печатки авторами розроблено, а селищною радою затверджено сучасний герб селища Шацьк (Рис.7,2).

Численними є також вироби із свинцю, представлені натільними хрестиками, медальйоном, торгові пломби з гербовим знаками Рюриковичів (двозуб). Важливими знахідками з Шацького городища є дві вислі печатки. У першої на лицевій стороні зображено погруддя архангела Михаїла, а на звороті – напис в три рядки «ДЪНЪСЛОВО» (Рис.6,6). Дана печатка належить полоцькому, новгородському, турівському, а пізніше і великому київському князю Святополку-Михаїлу Ізяславичу (1050-1113). Друга печатка на лицевій стороні має погрудне зображення святого Андрія, на звороті напис «WT АНДРЕЯ» (Рис.6,7). Досі дана печатка не була ідентифікована, але останні сфрагістичні дослідження доводять її стилістичну близькість до печаток Ратібора, що може бути свідченням їх синхронності. Щодо атрибуції даної печатки, можливо припустити, що вона належала комусь з княжих намісників рубежу XI-XII століть [Жуков, 2011, с.6].

Комплекс останніх археологічних джерел дає нам можливість (поки що верифікаційно) зробити ще одне уточнення в історичній

географії Волині давньоруського періоду: Шацьке поозер'я на рубежі XI-XII ст. входило до складу Турівського князівства. Поки що ми не заявляємо це безапеляційно, але цілком логічно, що володіння турово-пінських князів на Волині охоплювали не лише Чорторийськ, Нобель, Дубровицю, Степань, а й простягалися далі на захід.

Таємниця назви. Під 1410 роком напередодні Грюнвальдської битви «Хроніка» Яна Длугоша засвідчує, що «відзначивши свято Різдва Христового в Любомлі, Владислав, король польський, від'їджає в Любохню, Шацко і Ратно і поновлює заняття полюванням, запасаючи м'ясо наздогнаних звірів для прусської війни» [Длугош, 1962, с.58]. Саме від цієї дати веде своє офіційне літочислення сучасне волинське селище Шацьк. Археологічний матеріал XV-XVI століть на досліджуваному нами городищі представлений численними знахідками. Звідки з'являється назва «Шацьк» і куди ж зникає «Рай»? Відповідь, ймовірніше, лежить у «темному» XIV ст., яке «мовчить» про цю територію і у письмовому, і у археологічному плані. Зазначимо лише, що в перекладі з німецької слово «schatz» означає «скарб», «багатство» (порівняйте, українську назву «шати»). А в перекладі з давньоєврейської слово «рай» означає «сад» – саме так називається нині урочище, на якому розміщена пам'ятка. Але такі хиткі лінгвістичні побудови завжди таять у собі небезпеку помилкової впевненості у своїй правоті, чому прикладом є і «яревищенський» слід в історії локалізації давньоруського Раю. Можливо подальші археологічні дослідження допоможуть розкрити таємницю трансформації назви волинського містечка, яке ми впевнено ідентифікуємо з літописним містом Раєм.

Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии / В.Б. Антонович // Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г. – Т.1. – М.: Типография Г.Лисснера и А.Гешлера, 1901. – С.1-133.

Демедюк С.В. Звіт про результати археологічних досліджень на території багатошарового поселення та городища давньоруського часу у смт. Шацьк Волинської області (урочище «Сад») 2010 року / С.В. Демедюк. – Луцьк, 2010. – 88 с. На правах рукопису.

Длугош Я. Грюнвальдская битва. – М.-Л., 1962. – 214 с.

Жуков И. Вислые печати боярина Ратибора / И. Жуков // Нумизматика и фалеристика. – 2011. – №3 (59). – С.5-6.

Златогорський О. Дослідження Шацького городища на Волині у 2009 році / О. Златогорський, С. Демедюк // Materiały i sprawozdania rzeszowskiego osrodka archeologicznego. Tom XXXI. – Rzeszów, 2010. – S.115-121.

Златогорський О. Звіт про результати наукових рятівних археологічних розкопок на території багатошарового поселення та городища давньоруського часу у смт. Шацьк Волинської області (урочище «Сад») 2009 року / О. Златогорський, С. Демедюк. – Луцьк, 2010. – 179 с. На правах рукопису.

Златогорський О. Інвестиційний проект «Шацьке городище» / О. Златогорський, С. Демедюк // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Луцьк в історії Волині та України. Науковий збірник. Випуск 35. Матеріали XXXV Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції. – Луцьк : Волинські старожитності, 2010. – С. 57-68.

Златогорський О. Рятівні дослідження у селищі Шацьк на Волині 2009-2010 рр. / О. Златогорський, С.Демедюк // Середньовічні міста Полісся. Тези доповідей міжнародної наукової археологічної конференції (м. Олевськ, Україна, 30 вересня – 3 жовтня 2011 р.). – Київ-Олевськ, 2011. – С. 25-26.

Івакін Г.Ю. Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005-2007 рр. / Г.Ю. Івакін, О.М. Іоаннісян // Дьнєслово: Збірка праць на пошану дійсного члена Національної Академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. – К.: Корвінпрес, 2008. – С.191-213.

Кухаренко Ю.М. Средневековые пам'ятники Полесья / Ю.М. Кухаренко. – М., 1961. – 39 с.; табл.

Панишко С. Стіжкові городища Волині / С.Панишко // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2011. - Вип. 15. С. 329–337.

Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Археографической комиссией. Том 2. Ипатиевская летопись. – СПб.: В типографии Эдуарда Праца, 1843. – VI+377 с.

Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. / П.А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии СССР. №140 / Под ред. Н.Н. Воронина. – Л. : Наука, 1967. – 240 с.

Раппопорт П.А. Город Рай / П.А. Раппопорт // Acta Baltico-Slavica. T.VI. – Białystok, 1969. – S.175-179.

Раппопорт П.А. Новые данные по исторической географии Волыни / П.А. Раппопорт // Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР. Вып.99. – М. : Наука, 1964. – С.54-58.